

על תפקיד התרגום מערבית לעברית בייצוג התרבות הערבית והפלסטינית בעיני הקוראים היהודים בשנים 1931–1993

הודא אבו מוך

מעיון במצאי תרגומי הסיפורת מערבית לעברית בעת המודרנית עולה כי חלו שינויים בפעילות תרגום זו במעבר מתקופה אחת לאחרת. ככל שנתקדם לאורך ציר הזמן, נמצא תרגומים רבים יותר. ואולם השינוי אינו כמותי בלבד: חלו שינויים גם בתוכני היצירות המתורגמות, במוצא המתרגמים, בגישות התרגום ובמדיניות התרגום.

פעילות תרגום זו התקיימה בצל עימות מתמשך בין ערבים ליהודים, והעימות, על השלכותיו ההיסטוריות והפוליטיות, השפיע על התרגום.¹ אופיים של יחסי הכוח בין ערבים ליהודים, שהתגבשו לאחר הקמת המדינה למבנה הייררכי של רוב ומיעוט, חלחל אל מעשה התרגום. לכן התרגום הוא מסמך שאפשר ללמוד ממנו על יחסי הכוח בין התרבויות ועל תפקידו בייסוס יחסים אלה ובהנצחתם.² התרגומים יכולים גם לבטא עמדות על אודות השיח הקיים.³ בחינת התרגומים מאפשרת לחלץ את עמדותיו של המתרגם ולבחון את השפעתן על בחירותיו במעשה התרגום.⁴ מאחר שבהקשר של יחסי כוח

- * מחקר זה נכתב במסגרת השתלמות פוסט־דוקטורט באוניברסיטה החופשית בברלין, ובמימונה של הקרן הגרמנית Fritz Thyssen Foundation
- 1 'י' שנהב, 'הפוליטיקה והתיאולוגיה של התרגום: כיצד מתרגמים נכבה מערבית לעברית?', סוציולוגיה ישראלית, יד, 1 (תשע"ב), עמ' 157–184.
 - 2 D. Robinson, *Translation and Empire: Postcolonial Theories Explained*, Manchester 1997
 - 3 מ' כיאל, 'תרגומי הספרות הערבית לעברית: מאוריינטליותם להתקבלות', העברית, סא, ד (תשע"ג), עמ' 175–192.
 - 4 ראו לדוגמה: ה' אבו מוך, 'מקור ותרגום בצל העימות: על תרגום "האופטימיסט" ו"אח'סיה" לעברית', מכאן, יז (תשע"ח), עמ' 163–200.

התרגום משמש ערוץ לשליטה באחר,⁵ אחד ההיבטים המרכזיים במעשה התרגום הוא האופן שבו התרגום משמש לעצב את התרבות הערבית בעיני הקוראים היהודים.

במאמר זה אבחן את התרגומים מערבית לעברית מהמחצית הראשונה של המאה העשרים ועד החתימה על הסכם העקרונות באוסלו. הרומן הערבי הראשון שתורגם לעברית ראה אור בשנת 1931, ועל כן הדיון יפתח בשנה זו, והוא יסתיים בתרגומים שפורסמו בשנת 1993. אני מבקשת לעמוד על אופן עיצוב הערבי ותרבותו בתרגומים מערבית לעברית. בבסיס המאמר עומדת ההנחה שהתרגום מערבית לעברית שימש כלי מרכזי להבניית הערבי ותרבותו בעיני הקוראים היהודים.

אדון במאמר זה ביצירות סיפורת ארוכות – רומנים, נובלות ואוטוביוגרפיות – שכתבו סופרים ערבים, ושפורסמו בשנים אלה, ואתמקד בתרגומים המרכזיים בכל אחת מהתקופות הנדונות.⁶ הדיון יתחלק לארבעה חלקים: בחלק הראשון יוצג התרגום בהקשר הפוסט־קולוניאלי תוך התייחסות למצב הישראלי, והחלקים האחרים יעסקו בשלושת השלבים בתרגום מערבית לעברית. החלוקה לשלושה שלבים היא חלוקה גסה, והמעבר משלב לשלב אינו מסונכרן תמיד עם השינויים הפוליטיים שהובילו אליו. בדרך כלל התמורות בפעילות התרגום פיגרו לא מעט אחר השינויים בזירה הפוליטית, ולשדה התרגום נדרש זמן לגבש נורמות שאפשרו להתמודד עם המציאות הפוליטית החדשה. חלוקת פעילות התרגום של הרומנים והנובלות לשלושה שלבים מבוססת על הופעתם של תרגומים מחדשים, שהציבו בכל שלב נורמות תרגום חדשות. מאחר שהחידושים הבשילו לרוב זמן לא מבוטל לאחר שנוצרו תנאים חדשים בזירה החוץ־ספרותית, יש חפיפה חלקית בין השלבים. עם זאת ההנחה היא שיש זיקה בין התמורות בנורמות התרגום ובין המציאות החוץ־טקסטואלית – מציאות זו מחלחלת אל תוך מעשה התרגום, משפיעה עליו ולעיתים אף מכתיבה אותו.

5 רובינסון (לעיל הערה 2).

6 המאמר הנוכחי מתמקד ביצירות רחבות היקף בלבד. עם זאת עיון בקובצי סיפורים מלמד על מגמה דומה לזו המתוארת כאן. חלק גדול מהנתונים שהשתמשתי בהם במחקר זה לקוחים מאינדקס התרגומים שבאתר מפתוב. האינדקס כולל פירוט של כל התרגומים של יצירות ספרות ערבית (לרבות שירה) שפורסמו בשפה העברית מסוף המאה התשע עשרה ועד היום, ומבוסס על עבודת מחקר של חנה עמית־כוכבי.

ראשיתו של השלב הראשון עם הופעת התרגום העברי הראשון של הרומן המצרי 'מים', בשנת 1931, והוא נמשך כארבעה עשורים. תקופה זו התאפיינה בגישה אוריינטליסטית ליצירות הערביות.⁷ על אף ההבדלים בין התקופה שקדמה להקמת המדינה ובין העשורים הראשונים לקיומה, שהחשוב בהם הוא הפיכת היהודים ממיעוט נשלט לרוב שולט, בשתי התקופות שרר דפוס יחסים זהה מצידה של התרבות היהודית אל התושבים הערבים. התקופה שלפני הקמת המדינה התאפיינה במאבק מזוין של התנועה הציונית, על זרועותיה השונות, למען הקמת המדינה. אולם הקמתה בשנת 1948 לא הביאה לעצירה מיידית של המאבק. הטלת הממשל הצבאי על האוכלוסייה הערבית שנשארה בתוך גבולות המדינה עם הקמתה נועדה להבטיח שליטה מלאה על אוכלוסייה זו, מניעת חזרת הפליטים ושליטה בקרקעות.⁸ הממשל הצבאי המשיך את אותו המאבק כשהוא מעוגן בספר החוקים של המדינה הצעירה ומבוסס על 'תקנות ההגנה (שעת חירום) 1945'. ביטול הממשל הצבאי בשנת 1966 הביא להפחתת הפיקוח על המיעוט הערבי והכשיר את הקרקע לשלב השני.

השלב השני התחיל סמוך לאמצע שנות השבעים של המאה העשרים ונמשך כעשור. ראשיתו בתרגום הרומן הפלסטיני 'הצבר' מאת סחר ח'ליפה, העוסק בהווייתם של הפלסטינים בגדה המערבית לאחר כיבושה בידי ישראל בשנת 1967. ההדחקה המוחלטת של התרבות והזהות הלאומית הפלסטיניות בתרגומי השלב הקודם התחלפה עם פרסום תרגום זה במעין הכרה בסבלם של הפלסטינים תחת הכיבוש. זוהי תקופת ביניים, משום שהיא סללה את הדרך לשינויים שעמדו להתרחש בפעילות התרגום מערבית לעברית בשנות השמונים של המאה העשרים.

השלב השלישי התחיל בשנת 1984, עם תרגום 'האופסימיסט' מאת אמיל חביבי, ונמשך כעשור. תקופה זו התאפיינה בפתחות בזירה העברית ובחדירתם

7 השימוש במושג זה נעשה כאן מפרספקטיבה ביקורתית על בסיס ספרו של סעיד 'אוריינטליזם' שראה אור באנגלית בשנת 1978. לדברי סעיד האוריינטליזם יצר שיח מפלה וגזעני על אודות המזרח. לדיון ביקורתי באוריינטליזם ראו: א' סעיד, אוריינטליזם, תרגמה ע' זילבר, תל אביב תש"ס. לדיון בגישתו האוריינטליסטית של קפלוק ראו: כיאל (לעיל הערה 3), עמ' 176–180.

8 א' לין, בטרם סערה: יהודים וערבים בישראל בין תקוות לאכזבות, תל אביב תשנ"ט, עמ' 124–125.

של קולות שוליים אל המרכז הספרותי. בתקופה זו חלה עלייה משמעותית במספר התרגומים לעומת התקופה הקודמת, ותורגמו גם יצירות המבטאות את הנרטיב הפלסטיני על מלחמת 1948, והמערערות על הקונסנזוס הציוני. שלב זה נחתם בשלושה אירועים בזירה הספרותית והחוק־ספרותית – זכייתו של אמיל חביבי בפרס ישראל לספרות בשנת 1992, תרגום הרומן השלישי שלו לעברית בשנת 1993 והחתימה על הסכם העקרונות באוסלו בשנת 1993.

תרגום בהקשר פוסט־קולוניאלי

בתרגום גלום ניסיון להכיר את האחר ותרבותו. ניסיון זה מקבל משמעויות נוספות כאשר הוא מתקיים במצבי עימות. לצורך הבנת מורכבות התהוותם של המקור והתרגום בהקשר של יחסי כוח, אני מבקשת לקרוא את המקור והתרגום מפרספקטיבה פוסט־קולוניאלית. בכוחה של קריאה זו להבליט את השפעתה של ההגמוניה על עיצוב המקור והתרגום וכן את תפקידו של הטקסט המתורגם בכינון הילידים ובהכפפתם. בקריאה זו התרגום אינו נתפס כעניין לשוני טהור של העברה מלשון אחת לאחרת, אלא הופך למעין מסמך שבאמצעותו בוחנים את יחסי הכוח בין בעלי הכוח ובין חסרי הכוח.⁹ קריאה זו רלוונטית לתרגומים מערבית לעברית מכיוון שהיא מאפשרת לחשוף את האופן שבו יחסי כוח מחלחלים אל תוך מעשה התרגום.

אופן ייצוג המקור בתרגום מאפשר לבחון את אופן ייצוג תרבות המקור בפני תרבות היעד כפעולה בררנית. הדבר מתאפשר בעיקר מפני שבגלל חלקיותו ומוגבלותו של התרגום על המתרגם להחליט מה לתרגם ומה להשמיט. התרגום אינו יכול לשקף לחלוטין את המקור; הוא תמיד תרגום חלקי, התלוי בבחירותיו של המתרגם ובפרשנותו.¹⁰ מריה טימוצ'קו טענה שתמיד יש רווח והפסד בתנועה בין שפות, משום שהמתרגם אינו יכול לכלול בטקסט המתורגם את כל היסודות הקיימים בטקסט המקור.¹¹ הייצוג החלקי של טקסט המקור

9 רובינסון (לעיל הערה 2).

10 L. Venuti, *The Translator's Invisibility: A History of Translation*, London 1995.
; M. Tymoczko, *Translation in a Postcolonial Context: Early Irish Literature in English Translation*, Manchester 1999

11 טימוצ'קו (שם).

בטקסט היעד הופך את התרגום למטונימי – החלקי מייצג את השלם.¹² הגדרה זו של התרגום מבליטה את הממד הפוליטי והאידיאולוגי שבמעשה התרגום ואת כוחו של המתרגם להציג מטונימיות מסוימות של תרבות המקור ולהדיר או להשמיט אחרות.¹³ הכרעותיו של המתרגם יכולות לנבוע משיקולים פוליטיים ואידיאולוגיים אישיים או מתוך רצון להיענות לנורמות התרגום המקובלות בתקופה מסוימת. כאן המקום לציין שבבסיס הדיון עומדת הטענה שנורמות התרגום מושפעות אף הן מיחסי הכוח בין תרבות היעד לתרבות המקור. עם זאת אפשר שתהיה התאמה בין עמדותיו של המתרגם ובין הנורמות הרווחות בתקופתו, ואפשר גם שתהיה סתירה בין עמדותיו של המתרגם ובין הנורמות המקובלות, והמתרגם יכול לחתור תחת אושיותיה של המערכת.

התיאורטיקן רוברט יאנג עמד על האופן שבו תפיסתה של התרבות ההגמונית את התרבות הנשלטת משפיעה על התרגום.¹⁴ לדבריו התרגום הוא סוג של אלימות, ניכוס ודה-טריטוריאליזציה. אחת הדוגמאות שנתן היא הנסיכה מגאנה המתורגמת לאזרחית סוג ב בהגיעה לארצות הברית, 'עוד אפריקנית-אמריקנית'.¹⁵ תהליך דומה עוברת שפתו של הנשלט כאשר היא מתורגמת כשפה בעלת ערך נמוך מזה של השפה ההגמונית. השפה הערבית – הנתפסת בתרבות הרוב העברית כשפה שערכה נחות – עוברת תהליך כזה בתרגומה לשפה העברית.¹⁶ ותפיסה זו של שפת תרבות המקור משפיעה על תרגום היצירות הכתובות בה בתרבות ההגמונית ועל קליטתן.

השלכותיה מרחיקות הלכת של מערכת היחסים בין תרבויות הגמוניות ליצירות העולם השלישי באות לידי ביטוי למשל בין היתר בשלושה מאפיינים שהתווה החוקר רישר ז'קמון.¹⁷ ראשית, יצירות העולם השלישי המתורגמות לתרבויות ההגמוניות מוצגות כיצירות קשות, זרות ומסתוריות, שרק קבוצה

12 שם.

13 שם.

14 ר' יאנג, פוסט-קולוניאליזם, תרגמה ת' אילון-אורטל, תל אביב 2008.

15 שם, עמ' 155.

16 ה' אבו מוך, 'אמיל חביבי בעברית', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים,

2014, עמ' 52.

17 R. Jacquemond, 'Translation and Cultural Hegemony: The Case of French-Arabic Translation', L. Venuti (ed.), *Rethinking Translation: Discourse, Subjectivity, Ideology*, London and New York 1992, pp. 139-158

מצומצמת של מומחים ומשכילים יכולה להבין אותן. שנית, התרבויות ההגמוניות בוחרות לתרגם מתרבויות העולם השלישי יצירות התואמות את הדימויים ואת הסטריאוטיפים השונים שלו בעיניהן; דימויים אלה נוצרו לרוב בתרבות ההגמונית, ואומצו לאחר מכן בידי התרבות הנשלטת. שלישית, הסופרים בני התרבות הנשלטת נוטים לכתוב כדי להיתרגם לשפה ההגמונית, ולשם כך הם מנסים להתאים את כתיבתם לקוראים המערבים, תוך אימוץ הדימויים המערביים של התרבות הנשלטת שהמחבר שייך אליה. בהקשר זה בולטת מורכבותו של התרגום מערבית לעברית: קיימים יחסים קולוניאליים בין שתי התרבויות, הישראלית והפלסטינית, ובמערכת יחסים זו התרבות הישראלית היא השולטת, והתרבות הפלסטינית נמצאת בעמדת החולשה; אך הייררכייה זו משתנה כאשר מדברים על היחסים בין התרבות הישראלית לתרבות הערבית בכללותה – היחסים הקולוניאליים המאפיינים את מערכת היחסים הישראלית – הפלסטינית אינם קיימים כאן. למרות זאת כאמור החברה היהודית מתייחסת אל התרבות הערבית בכלל ואל התרבות הפלסטינית בפרט מנקודת מבט אוריינטליסטית ורואה אותן כנחותות. שני המאפיינים הראשונים בדגם שהציע ז'קמון באים לידי ביטוי ביחס של התרבות ההגמונית העברית לתרבות הערבית, ואילו המאפיין השלישי, התאמת הכתיבה לתרבות ההגמונית, רלוונטי בעיקר לסופרים הפלסטינים ילידי הארץ. בדיון בהמשך אעמוד על הזיקה החזקה בין תוכן היצירה לבין תרגומה. מבחינה זו היצירות שנבחרו לתרגום למשל בתקופת הקמת המדינה נועדו לכונן דימוי מסוים של הערבי ותרבותו שינציח את אחרותו, את היותו האויב שיש להילחם בו. מנגד המאפיין השלישי שמנה ז'קמון, נטייתם של סופרי העולם השלישי לכתוב כדי להיתרגם, צפוי לבלוט בשלב השלישי, שבו ניכרו בזירה הספרותית סימני פתיחות לספרויות שוליות.

על אף המעמד השולי והנמוך של היצירות המתורגמות מהתרבויות הנפתסות כנחותות, אין להתעלם מעמדת הכוח הגלומה בהן, שבכוחה לבטל את ההייררכיה בין מקור לתרגום. התרגום הוא חרב פיפיות: כפי שיש בו ניכוס יצירות של התרבות הנשלטת בידי התרבות השולטת, כך התרבות הנשלטת יכולה לפעול נגד התרבות השולטת על ידי החדרת ערכיה התרבותיים ללב ליבה של תרבות זו.¹⁸ חנן חבר הרבה לעסוק בכוחן החתרני של היצירות

S. Bassnett and H. Trivedi, 'Introduction: of Colonies, Cannibals and Vernaculars', 18

הערביות שהצליחו לחדור לזירה העברית הן במקור (יצירותיהם של סופרים ערבים שכותבים בעברית) הן בתרגום.¹⁹ מבחינה זו התרגום לעברית אפשר להנכיח בזירה העברית את הנרטיב הפלסטיני על אודות מלחמת 1948. ואולם פעולה חתרנית זו התאפשרה רק משהחלו לתרגם יצירות המציגות את הנרטיב הפלסטיני, בשנות השמונים של המאה העשרים.

בדיון להלן בשלושת השלבים בתרגום מערבית לעברית אדון בשלושה היבטים: פעילות התרגום, הזירה הספרותית והשדה הפוליטי, ואבחן במיוחד את אופן ייצוג הערבי ותרבותו בכל שלב.

השלב האוריינטליסטי: התרגום ככלי שליטה

בשלב הראשון הייתה פעילות תרגום דלה. היצירות שנבחרו לתרגום בתקופה זו נכתבו בידי מיטב הסופרים בתרבות המקור, ונחשבות ליצירות מרכזיות בתרבות זו. רוב המתרגמים היו יהודים שעלו ממזרח אירופה, ושלמדו ערבית באוניברסיטה, והבולטים שבהם היו מנחם קפליוק, שמואל רגולנט ויהושע חלמיש.

הרומן הראשון שתורגם לעברית הוא 'אל־איאם' (1929), רומן אוטוביוגרפי מאת הסופר המצרי טהא חוסין;²⁰ קפליוק תרגם אותו לעברית בשנת 1931 בשם 'ימים'.²¹ הרומן, המסופר מפי מספר יודע כול, מגולל את קורותיו של חוסין בתקופת ילדותו ונעוריו, וניתן ללמוד ממנו על ההווי המצרי באותה תקופה. הרומן השני, 'יומיאת נאאב פי אל־אריאף' (1937)²² מאת הסופר המצרי תופיק אל־חכים,²³ תורגם לעברית, גם הוא בידי קפליוק, בשנת 1945, בשם 'יומנו

eidem (eds.), *Post-Colonial Translation: Theory and Practice*, London 1999, pp. 1-18

19 ח' חבר, 'להכות בעקבו של אכילס', אלפיים, 1 (תשמ"ט), עמ' 186-193; הנ"ל, 'לשוב ו"להכות בעקבו של אכילס"', שם, 3 (תשנ"א), עמ' 238-240.

20 ט' חוסין, אל־איאם, [ללא מקום פרסום] 1939.

21 ט' חוסין, ימים, תרגם מ' קפליוק, תל אביב תרצ"ב.

22 ת' אל־חכים, יומיאת נאאב פי אל־אריאף, קהיר 1937.

23 ברישום תעתיקי השמות בעברית יש להבחין בין שתי דרכי רישום: התעתיק של השמות כפי שנקטתי והתעתיק כפי שהופיע בתרגומים. לדוגמה: אל־חכים בתעתיק שנקטתי לעומת אל־חכים בתרגום; ח'ליפה בתעתיק שנקטתי לעומת כליפה בתרגום.

של תובע בכפרי מצרים'.²⁴ הרומן מתאר את הליכות חייהם של הפלאחים והכפריים המצרים ואת חוסר הצדק והאבסורד העומדים בבסיסה של מערכת המשפט המצרית.

מחמוד כיאל הצביע על מספר היבטים במדיניות התרגום של קפליוק המשקפים גישה אוריינטליסטית ליצירות הערביות.²⁵ לטענתו קפליוק הרשה לעצמו לערוך שינויים ו'לשפר' את הרומן 'ימים' על ידי המרת דמות המספר החיצוני המשתמש בגוף שלישי במספר גיבור המשתמש בגוף ראשון. נוסף על כך קפליוק הוסיף הסברים בסוגריים ובהערות שוליים למילים ערביות שכתב בתעתיק עברי ולמושגים ערביים. הוא אף הדגיש את גישתו המתנשאת בהקדמה שכתב לתרגום הרומן 'יומנו של תובע בכפרי מצרים'. שינויים אלה מחדדים את שליטתו על היצירות ואת הגישה האוריינטליסטית כלפיהן.²⁶

עם זאת עיון בשני התרגומים של קפליוק מעיד על מגמה ברורה לשמר את ערביותו של המקור. השימוש במילים ערביות בתעתיק עברי הוא הדוגמה המובהקת למגמה זו. לדוגמה ברומן 'ימים' תעתק את המילים 'الله يا ليل الله' – 'אללה! יא לילה! אללה! יא לילה!'.²⁷ יש לציין כי הצירוף 'יא לילה!' השני הוא הוספה מאת המתרגם. לעיתים הסביר קפליוק בהערות שוליים או בגוף הטקסט את המילה המתועתקת, למשל: "'אינשאללה" (אם ירצה השם).²⁸ הוא הסביר כאמור גם מושגים מן התרבות הערבית והאסלאמית, למשל: "'אל־פאתחה" ("פתיחת הספר") זוהי הסורה הראשונה שבקוראן השגורה על פיו של כל מוסלמי והנאמרת במקרים שונים בחייו ובשעת מיתה'.²⁹ בדומה לכך נהג ברומן 'יומנו של תובע בכפרי מצרים'. לדוגמה: 'النقطة' (הנקודה) תועתק 'הנוקטה',³⁰ 'يا عسكري' תועתק 'יא עסקרי (חייל)',³¹ ו-'ربنا يخليك' תועתק 'רבונא יחליך (כלומר, יקיימך ריבוננו ויאריך ימין)'.³²

24 ת' אל־חכים, יומנו של תובע בכפרי מצרים, תרגם מ' קפליוק, תל אביב תש"ה.

25 כיאל (לעיל הערה 3), עמ' 177–180.

26 שם, עמ' 192.

27 חוסין (לעיל הערה 20), עמ' 8; חוסין (לעיל הערה 21), עמ' 16.

28 חוסין (לעיל הערה 21), עמ' 35.

29 שם, עמ' 44.

30 אל־חכים (לעיל הערה 22), עמ' 14; אל־חכים (לעיל הערה 24), עמ' 37.

31 אל־חכים (לעיל הערה 22), עמ' 82; אל־חכים (לעיל הערה 24), עמ' 71.

32 אל־חכים (לעיל הערה 22), עמ' 218; אל־חכים (לעיל הערה 24), עמ' 140.

נאמנות זו למקור עשויה להיראות כרגישות למקור ולתרבותו וליצור רושם מטעה באשר לגישתו האוריינטליסטית של קפליוק. אולם בדיון במדיניות התרגום יש להביא בחשבון את מכלול הגורמים הקשורים למעשה התרגום. כפי שציין ז'קמון, בתרגום משפה של תרבות הנתפסת בעיני הקוראים בתרבות היעד כחלשה, יש לתוכן היצירה משקל ניכר בהכרעה אם לתרגמה אם לאו, מאחר שתרביות חזקות נוטות לתרגם יצירות המחזקות את הסטריאוטיפים שיש להן על התרביות הנתפסות בעיניהן כנחותות. לדוגמה הרומן 'יומנו של תובע בכפרי מצרים' במקור מציג באור שלילי את החברה המצרית על רבדיה השונים. עמדתו הביקורתית והאירונית של המספר מוקצנת בכמה קטעים לאורך הרומן עד כדי אימוץ גישה אוריינטליסטית לתרבות האם. לדוגמה: 'הצצה יפה במחסן התביעה באיזה ישוב נותנת מיד תמונה של המקום, מצבו ורמתו התרבותית. אני משער, שמחסן התביעה בשיקאגו אינו כולל פגיון או אלה';³³ 'אילו היה אצלנו מנגנון של בטחון ציבורי כראוי ושופט־חוקר המצטמצם בפשעים פליליים, כמו במדינה מערבית מתוקנת. שם רואים חיי אדם בעיני רצינות, ואילו כאן מה ערך לחיי היחיד?'.³⁴

ביקורת חברתית משתקפת ביצירות ספרות רבות, אולם עיון בשתי הדוגמאות לעיל מצביע על תפיסה מזלזלת מצידו של המספר, שבאה לידי ביטוי ברומן במקור, תפיסה המחזקת את הסטריאוטיפים על התרבות הערבית. בביקורת זו בולטת נחיתותו של המזרח ביחס למערב. השימוש במילים ערביות בתעתיק עברי והבלטת זרותו של הטקסט המתורגם בזירה העברית מצטרפים לתוכן זה ומחזקים את הרושם שהנחיתות התרבותית היא נחלתה של התרבות הערבית. בדומה לכך הרומן 'מים' מציג – אומנם בצורה מעודנת יותר – את תקופת נעוריו של הגיבור ואת הבערות שאפיינה את החברה המצרית דאז.

רומן נוסף שראה אור בתקופה זו, 'אנא אחיא',³⁵ נדפס לראשונה בביירות בשנת 1958, ושנתיים לאחר מכן הודפס והופץ על ידי הוצאה ממסדית. הוא תורגם לעברית בשנת 1961, בידי יהושע חלמיש, בשם 'אני אחיה'.³⁶ הרומן מסופר בגוף ראשון מפי צעירה לבנונית המורדת בחברה הערבית ובמוסכמותיה

33 אל־חכים (לעיל הערה 24), עמ' 118; במקור: אל־חכים (לעיל הערה 22), עמ' 175.

34 אל־חכים (לעיל הערה 24), עמ' 146; במקור: אל־חכים (לעיל הערה 22), עמ' 230.

35 ל' בעלבכי, אנא אחיא, תל אביב 1960.

36 ל' בעלבכי, אני אחיה, תרגם י' חלמיש, תל אביב 1961.

ובוחרת לחיות חיים מודרניים וחופשיים. הרומן מביע ביקורת חריפה על החברה הערבית ועל תפיסתה את האישה. הקריאה העולה ממנו לנשים להסיר מעליהן את עול החברה הפטריארכלית, יש בה יסוד אוניוורסלי, ויסוד זה קידם את קליטת הרומן בזירה העברית.³⁷ מסירת הרומן על ידי מספרת המאמצת נקודת מבט מתנשאת על תרבות האם מחזקת טענות אוריינטליסטיות בדבר נחשלותה של התרבות הערבית. לדוגמה: 'האשה הציתה סיגריה. על פניו של איש לא נסתמנו אותות תדהמה והתגרות. היא זרה, ואינה נמנית עם נשות המזרח, הכלואות במכלאתו של הגבר'.³⁸

תרגום הרומן לעברית הושפע גם מן היסוד הארוטי שבו, מההדים שעורר בעולם הערבי בעת פרסומו וכן מאמירות אנטי־יהודיות ואנטי־ישראליות שבו.³⁹ בתרגום הודגש שהרומן הוצא לאור בישראל בערבית בהוצאת ההסדרות אך נגנו בגלל השמצת ישראל, ושהתרגום העברי מלא ובלתי מצונזר, והוא אכן כלל את כל הקטעים האנטי־ישראלים והאנטי־יהודיים: 'وَجَنَّةُ قَرِصَانَ يَهُودِي' תורגם 'גוויתו של פירט יהודי';⁴⁰ 'فَهْلُ سِيرَضِي بَتَهَيْتَتْهَ لِمَحَارِبَةِ الْيَهُودِ مَثَلًا بَدَلَ مَنَاصِرَةِ الشِّيْعِيَّةِ?' תורגם 'האם יסכים לגדלו למלחמה ביהודים, למשל, במקום להגן על הקומוניזם?';⁴¹ 'هَذِهِ الْيَهُودِيَّةُ تَحْمَلُ عَدُوًّا سَفَاحًا، وَاحْمَلُ أَنَا فِي رَأْسِي مَاسِيَّ أَنْعَزَالَ شَعْبٍ، وَجَهْلَهُ، وَفَتْرَةَ تَمْرَدِهِ. تَعْدُ هِيَ مُسْتَقْبَلُ أُمَّةٍ مَنِيوُذَةٍ، وَاعْدُ أَنَا فِي رَأْسِي أَوْهَامَ لِقَاءٍ. تَفْرَغُ هِيَ مِنْ دَمِهَا كُلِّ يَوْمٍ قَطْرَةً دَمٍ فَاسِدٍ فِي عُرُوقِ كَافِرٍ بِالْإِنْسَانِيَّةِ، وَتَمْرُ أَيَّامِي أَنَا رَتِيْبَةٌ، مَوْجَعَةٌ، عَقِيْمَةٌ' תורגם: 'יהודיה זו נושאת בחובה אויב⁴² מרצח, ואני נושאת בראשי את הטראגדיה של הרחקת עם, בערותו,

37 ח' חבר, "הפליטות לפליטים": אמיל חביבי וקאנון הספרות העברית, הנ"ל, הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפורת העברית, תל אביב 2007, עמ' 313. במאמר זה עסק חבר ביצירתו של חביבי, אך מדבריו עולות תובנות באשר לספרות הערבית בארץ בכלל.

38 בעלבכי (לעיל הערה 36), עמ' 159.

39 ח' עמית־כוכבי, 'תרגומי ספרות ערבית לעברית: הרקע ההיסטורי־תרבותי שלהם, מאפייניהם ומעמדם בתרבות המטרה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1999, עמ' 270.

40 בעלבכי (לעיל הערה 35), עמ' 279; בעלבכי (לעיל הערה 36), עמ' 179.

41 בעלבכי (לעיל הערה 35), עמ' 306; בעלבכי (לעיל הערה 36), עמ' 196.

42 הטעויות הן בטקסט המתורגם. הקטעים מועתקים כפי שהופיעו על כל טעויות הכתיב וסימני הפיסוק.

ולאות התקוממותו. היא בונה את העתיד של אומה מנודה שהחברה הקיאתה מתוכה. ואני בונה בראשי דמיונות של פגישה. היא מכניסה כל יום טיפת דם רקוב ומושחת לעורקיו של כופר באנושות; וימי עוברים במונוטוניות מייסרת ועקרה!⁴³

הביקורת על הספר בשל הפצתו בקרב האוכלוסייה הערבית בארץ נבעה מההפרה של מדיניות הממשלה, שבאותן שנים פעלה לכונן זהות ערבית המזדהה עם המדינה ועם ערכיה. לעומת זאת תרגום הקטעים האנטי־יהודיים והאנטי־ישראלים לעברית שירת את אופן הבניית התרבות הערבית בזירה היהודית כתרבות תוקפנית, הגדושה בשנאת יהודים והמבקשת להשמידם. בשנת 1970 פרסם קפליוק קובץ סיפורים מתורגמים שכלל את הנובלה 'אל־לצ' ואל־כלאב' (1961, הגנב והכלבים) לצד כמה סיפורים מאת הסופר המצרי וחתן פרס נובל לספרות נג'יב מחפוז (1911–2006).⁴⁴ כמו בתרגומיו הקודמים אימץ קפליוק ביצירה זו גישה אוריינטליסטית. הוא מתח ביקורת על סגנון האומנותי של היצירות: 'הקורא הרגיל אצל ספרות מערבית מסוג של זרם התודעה יכול אולי למצוא ב"הגנב והכלבים" ליקויים פה ושם כמו חוסר עקביות בסגנון ההפנמה, אריכות וכדומה'.⁴⁵ לטענת כיאל הסבר זה יכול ליצור רתיעה בקרב הקוראים באשר לערכה האומנותי של היצירה המתורגמת.⁴⁶ נוסף על כך קפליוק הצהיר במפורש כי עשה שינויים ביצירה המתורגמת על מנת לשפרה – הוא השמיט וקיצר מה שנראה לו מיותר או מפריע לשטף הסיפור.⁴⁷ מדיניות תרגום זו פגעה בסגנון זרם התודעה, שבו נכתבה הנובלה במקור, וכתחליף הוצב מספר יודע כול.

הרומנים והנובלות שתורגמו בתקופה זו לעברית הם פרי עטם של סופרים ערבים לא פלסטינים, אף שבאותה תקופה פרסמו סופרים פלסטינים, בארץ

43 בעלבכי (לעיל הערה 35), עמ' 315–316; בעלבכי (לעיל הערה 36), עמ' 203.

44 נ' מחפוז, הגנב והכלבים וסיפורים אחרים, תרגום מ' קפליוק, תל אביב תש"ל.

45 שם, עמ' 17. סומך יצא נגד השינויים שערך קפליוק בתרגום הנובלה. הוא טען שהמתרגם עשה שינויים בנובלה והשמיט ממנה חלקים מפני שלא זיהה את החידוש הספרותי של מחפוז בשימוש בזרם התודעה. ראו: עמית־כוכבי (לעיל הערה 39), עמ' 308.

46 כיאל (לעיל הערה 3), עמ' 178.

47 מחפוז (לעיל הערה 44), עמ' 18.

ומחוצה לה, יצירות ארוכות, וחלקן תורגמו בשנים מאוחרות יותר.⁴⁸ מדוע נמנעו בזירה הספרותית העברית מתרגום רומנים ונובלות שכתבו סופרים פלסטינים ילידי הארץ? ומה משמעותה של הימנעות זו? כדי להשיב על שאלות אלה יש להידרש לתפיסה של הממסד השליט את התרבות הפלסטינית. השר יגאל אלון טען כי 'לו היה עם ערבי פלסטיני בארץ הזו, היתה לו ספרות ומורשת. אין לו',⁴⁹ וטענתו ביטאה את המגמה של הממסד להתכחש לקיומה של תרבות פלסטינית. מבחינה זו ההימנעות מתרגום יצירות של סופרים פלסטינים איששה את הנרטיב הציוני ואת הטענות בדבר הבלעדיות היהודית במרחב, וביססה את שקיפותם של התושבים הפלסטינים. הסבר אפשרי נוסף הוא הניסיון של השלטון, לאחר הקמת המדינה, להמשיך את ההפרדה בין שתי האוכלוסיות על ידי מניעת מגעים ביניהן, במקרה זה מניעת מגעים תרבותיים.⁵⁰ הממשל הצבאי חסם לא רק את תנועתם של האנשים אלא גם את החדירה של יצירותיהם למרחב היהודי, מחשש שיתרמו לערעור ההבחנה בין הערבים ליהודים, הבחנה ששקדו אז השלטונות לטפח.

אם כן בשלב זה השפיעו הממסד ועמדותיו במידה רבה על פעילות התרגום מערבית לעברית, במטרה לעצב את מערכת היחסים בין שתי התרבויות על ידי יצירת ייצוג מסוים של התרבות הערבית בעיני הקוראים היהודים. הספרות העברית התגייסה למען המפעל הציוני, וכך יצרו הספרותי והפוליטי חזית אחת, בעלת אינטרסים משותפים. מצב זה עשוי להסביר את ההימנעות בשלב זה מהחדרתן של יצירות שעשויות היו לערער על הנרטיב הציוני על התרבות העברית. משלהי שנות החמישים של המאה העשרים התחילה הספרות העברית להשתחרר מהמחויבות לקולקטיב היהודי, והופיעו ניצני התנתקותה מן התנועה הציונית. למרות זאת השינוי בזירת התרגום החל רק כשני עשורים לאחר הקמת המדינה, בסמוך לתמורות תרבותיות ופוליטיות נוספות. עיכוב זה

48 לדוגמה: ח' אל-סכאפיני, כד'א אנא יא דוניא, אל-קודס 1955; ת' פיאץ, אל-משוהון, חיפה 1960; ע' מנצור, ובקית סמירה, תל אביב 1962.

49 ר' רוזנטל, 'עם אמיל חביבי: "תמותו, ולא אעזוב את חיפה"', הארץ, 1 ביוני 1984, עמ' 20.

50 מן הראוי לציין שבדיקת קובצי הסיפורים הקצרים והאנתולוגיות שתורגמו מערבית לעברית העלתה כי סמוך לסיום הממשל הצבאי הופיעה אנתולוגיה קצרה של יצירות מתוך הספרות הערבית בישראל בהוצאת משרד ראש הממשלה. ראו: א' ינון, לקט מתוך הספרות הערבית בישראל, ירושלים תשכ"ד.

בהשתחררות התרגום מכבלי הממסד נבע מהשלטון הצבאי ומהגבלות שהוטלו על הערבים בארץ.

שלב הביניים: שנות השבעים של המאה העשרים וניצני השינויים בפעילות התרגום

התמורות שחלו בפעילות התרגום מערבית לעברית בשנות השבעים של המאה העשרים ביטאו מגמת פתיחות בפעילות זו ובזירה הספרותית בכלל. בשלב זה התפתחה פעילות תרגום ענפה ומגוונת, וגדל במידה משמעותית מספר היצירות הערביות המתורגמות, כולן יצירות מרכזיות בתרבות האם. שני שינויים חשובים נוספים בתקופה זו היו הצטרפותו של המתרגם הערבי-הדרוזי סלמאן מצאלחה לפעילות התרגום והחדרת הנרטיב הפלסטיני על אודות מלחמת 1967 אל הזירה העברית על ידי תרגום יצירותיהם של סופרים פלסטינים לעברית.

כדי להבין את מקורם של שינויים אלה יש לבחון את הקשרים בין התרגום, השדה הפוליטי והשדה הספרותי. מבחינה פוליטית מדובר על התקופה שאחרי ביטול הממשל הצבאי ואחרי כיבוש הגדה, רצועת עזה והגולן בשנת 1967. ביטול הממשל הצבאי הביא להיחלשות משמעותית בפיקוח על המיעוט הערבי.

בזירה הספרותית החלה באמצע שנות החמישים של המאה העשרים מה שכינה דן מירון 'תקופת הנחת היסודות של התרבות הישראלית'⁵¹ ותקופה זו נמשכה עד המהפך שהתחולל בשנת 1977 עם עליית 'הליכוד' לשלטון. היחסים בין הספרות לממסד החברתי-הפוליטי הגיעו בתקופה זו למבוי סתום, והספרות נדחקה לשוליים של מבנה הכוח החברתי. לכאורה יכלה הספרות העברית לנטוש את מעמדה כממסד לאומי מכונן ולעבור לתחום האישי והפרטי, אולם לא ניתן היה ליישם אפשרות זו משתי סיבות מרכזיות: ראשית, התפקיד הלאומי-הציבורי היה חלק בלתי נפרד ממעמדה של הספרות העברית בתרבות העברית; שנית, נסיבות החיים בישראל והאיום הקיומי לא

51 ד' מירון, אם לא תהיה ירושלים: הספרות העברית בהקשר תרבותי פוליטי, תל אביב 1987, עמ' 67.

אפשרו להתנתק ולהתבודד בעולם פרטי וסגור. קיומה של הספרות במערכת הפוליטית הצטמצם לכדי קולות מחאה נגד מערכת השלטון ללא אסטרטגיה. מירון הצביע על 'מבוכה ביחסי השלטון עם התרבות'⁵² ועל אובדן קשר ושפה משותפת בין הפוליטיקאים ובין הספרות ואנשיה. לכך הייתה השפעה הדדית: שלילת הגיבוי התרבותי מהשלטון והחלשת הספרות.

אף שהתרגום הוא חלק משדה הספרות, אין להתעלם ממעמדו הייחודי. התרגום שימש כלי מרכזי בעיצוב ערוצי המגע בין שתי התרבויות ובביסוס הסטריאוטיפים על התרבות הערבית. התרגום המשיך להישלט באופן מוחלט בידי הממסד לפחות עד ביטול הממשל הצבאי. ניצני השינוי הופיעו מאוחר יותר – בעוד הספרות עצמה החלה להשתחרר מהמכש הממסדי כבר בשנות החמישים של המאה הקודמת.

היצירה הפלסטינית הראשונה שתורגמה לעברית היא 'עאאד אלא חיפה' (1969)⁵³ מאת הסופר ע'סאן כנפאני.⁵⁴ הפרק האחרון שלה תורגם לעברית לראשונה בשנת 1972, והמתרגם היה שמואל רגולנט. רגולנט החליט להוסיף כותרת לפרק שתרגם, 'ההפתעה', כותרת שאינה מופיעה במקור.⁵⁵ הנובלה מספרת על זוג פלסטינים, סעיד וספיה מחיפה, שנאלצו לנטוש את תינוקם במהלך מלחמת 1948, בהיותו בן חמישה חודשים. הם חוזרים אחרי מלחמת 1967 לביתם כדי לברר מה עלה בגורלו של בנם, ומגלים שזוג יהודים ניצולי שואה גרים בביתם ואימצו אותו. האלמנה מקבלת אותם ומפגישה אותם עם בנם ח'לדון-דב. הבן, שהוא כעת חייל מילואים, נוזף בהוריו הביולוגיים על שהפקירו אותו בהיותו תינוק ועל שלא נלחמו למענו ולמען ביתם, והאב מקווה שבנו השני, ח'אלד, יילחם בשדה הקרב נגד ח'לדון-דב. תרגומו של רגולנט פורסם יחד עם מאמר מאת ששון סומך.⁵⁶ סומך טען

52 שם, עמ' 77.

53 ע' כנפאני, עאאד אלא חיפה [שב לחיפה], אל-קודס 1992.

54 כנפאני (1936–1972) הוא סופר, מחזאי ומבקר. נולד בעכו וגורש יחד עם משפחתו בנכבה. היה פעיל החזית העממית לשחרור פלסטין, ונהרג יחד עם אחייניו בהתפוצצות מטען ברכבו; אצבע מאשימה הופנתה למוסד.

55 ע' כנפאני, 'ההפתעה' (תרגם ש' רגולנט), אופק: לספרות, להגות ולביקורת, ב (אביב 1972), עמ' 151–155.

56 ש' סומך, 'פלשתניאי שהציץ ולא נפגע', שם, עמ' 145–151.

שהנובלה תעמולתית, ושערכה האומנותי אינו גבוה.⁵⁷ גישה זו היא חלק משיח מתנשא כלפי התרבות הערבית והפלסטינית בישראל דאז.⁵⁸ תרגומו של רגולנט, שבחר לתרגם פרק אחד בלבד מתוך היצירה ולקרוא לפרק בשם שאיננו במקור, מדגיש את זרותו של הטקסט המתורגם.⁵⁹ תרגום הפרק חלקי, והושמטו ממנו קטעים חשובים רבים, כגון השיחה בין סעיד לח'לדון דב באשר לאחראי האמיתי לנטישת ההורים את תינוקם, הרהוריו של סעיד על משמעות המולדת והסוף החשוב של הנובלה. לטענת כיאל אי הנאמנות למקור, ההשמטות וההוספות, הרשלנות והחופזה בתרגום בולטות גם בקטעים שבחר רגולנט לתרגם.⁶⁰ לדוגמה המשפטים

– 'ليس من حقا أن تسأل هذه الأسئلة. أنت على الجانب الآخر.'
– 'אנא! אנה על الجانب الآخر?'

תורגמו:

– 'אין לך זכות לשאול שאלות כאלה. אתה מן העבר השני של המיתרס'.
– 'אני? אני מן העבר השני של המיתרס?'⁶¹

לטענת כיאל בהוספת המילה 'המיתרס' בתרגום לאמירה הניטרלית במקור 'אתה מן העבר השני' יש מתן פרשנות לטקסט המקור, דבר המגביר את הנימה האנטגוניסטית.⁶²

הרשלנות בתרגום באה לידי ביטוי למשל בגילו של התינוק הננטש: במקור הוא בן חמישה חודשים, ואילו בתרגום הוא בן שישה חודשים.⁶³ בבחירת הקטעים שתורגמו בולטות שתי מגמות. ראשית, חלקם נועדו להוכיח את טענותיו של סומך. כאמור סומך טען שהנובלה תעמולתית

57 שם, עמ' 149–150.

58 מ' כיאל, "השיבה לחיפה" של ע'סאן כנפאני בעברית, ח' חבר ומ' כיאל (עורכים), מרחב ספרותי ערבי-עברי, תל אביב תשע"ו, עמ' 87.

59 שם, עמ' 91.

60 שם.

61 כנפאני (לעיל הערה 53), עמ' 63; כנפאני (לעיל הערה 55), עמ' 153.

62 כיאל (לעיל הערה 58), עמ' 92.

63 השוו: כנפאני (לעיל הערה 53), עמ' 65, לעומת: כנפאני (לעיל הערה 55), עמ' 154.

במהותה, ושעולה ממנה המסר שהתגייסות לארגוני הפידאיון היא הפתרון היחיד למאבק נגד ישראל.⁶⁴ ואכן הטקסט המתורגם מסתיים אף בתקוותו של האב שבנו ח'אלד אכן יצטרף לפידאיון.⁶⁵ שנית, הקטעים שלא תורגמו מכילים יסודות המערערים בגלוי על הנרטיב הציוני. לדוגמה הסברו של האב סעיד שהוא וספיה לא נטשו תינוקם כפי שלא הם האשמים ברצח של הילד שראתה מרים, אימו המאמצת של ח'לדון-דב – מדברים אלה משתמע שהאשם הוא הכיבוש הישראלי.⁶⁶ כמו כן הושמט הפולמוס של האב הערבי עם השיח הציוני, המאשים את הפלסטינים בפחדנות ומוצא בזה תירוץ לנישולם ממולדתם,⁶⁷ ולא נזכר בתרגום השם הערבי של המרחב – פלסטין.⁶⁸ לעומת זאת הקטעים שתורגמו מבליטים מפגש כוחני שאינו מציג את הנרטיב הפלסטיני ואת תפקידה של ישראל, הממיטה אסון על עולמם של הפלסטינים.⁶⁹ התרגום החלקי גם אינו מציג את בעיית הפליטים כפי שהוצגה במקור.

אף שיצירה זו נכתבה בידי סופר פלסטיני ועוסקת בנרטיב הפלסטיני, אין לראות בתרגומה נקודת מפנה בפעילות התרגום, משום שגישתה מתנשאת והיא אינה מציגה את הנרטיב האחר. אולם תרגום מהוסס ומגמתי זה סלל את הדרך לתרגומן של יצירות ארוכות של סופרים פלסטינים אחרים.

בשנת 1976, ארבע שנים לאחר פרסום התרגום החלקי של 'עאאד אלא חיפה', פורסם הרומן הפלסטיני 'אל-צבאר' מאת הסופרת סחר ח'ליפה,⁷⁰ והוא הרומן הפלסטיני הראשון שתורגם לעברית במלואו. הוא ראה אור בשנת 1978 בשם 'הצבר', במקור ובתרגום עברי מאת סלמאן מצאלחה, בהוצאת

64 סומך (לעיל הערה 56), עמ' 149.

65 כנפאני (לעיל הערה 55), עמ' 155.

66 כנפאני (לעיל הערה 53), עמ' 67.

67 שם, עמ' 72.

68 שם, עמ' 73.

69 הדיון במאמר זה עסק רק בפרק המתורגם. עיון בשאר החלקים שלא תורגמו מעיד שתרגום הדחיק את עיקרה של הנובלה ואת הנרטיב הפלסטיני על אודות הנכבה והשלכותיה. המקור מתאר בהרחבה את גירוש תושבי חיפה הערבים ואת חוסר האונים שלהם לנוכח מעשי הגירוש השיטתיים, שבין היתר גרמו לגיבורי הנובלה לנטוש את תינוקם שלא מרצון.

70 ס' ח'ליפה, אל-צבאר, אל-קודס 1976.

'גלילאו' הערבית הירושלמית.⁷¹ הפרסום בהוצאת ספרים ערבית עשוי להסביר את תרגומו של רומן פלסטיני לעברית בתקופה שבה נמנעו הוצאות ספרים עבריות מפרסום יצירות פלסטיניות.

הרומן מציג את חיי הפלסטינים בגדה המערבית לאחר כיבוש בידי ישראל בשנת 1967. הוא מתאר את ההידרדרות הכלכלית שחלה בקרבם ואת השפעתה על חייהם, לרבות חלקה בביסוס מעמדם כפועלים רעבים ללחם בישראל והתהוותה של הייררכייה תרבותית המסמנת אותם כנחותים. הרומן מתאר גם את היווצרותה של ההתנגדות הפלסטינית כתוצר של מנגנון הדיכוי שהופעל על הפלסטינים.

בתרגום נעשו שינויים של המקור, ובהם השמטת קטעים, הוספת הערות שוליים, שגיאות, שינוי המבנה וחלוקת הפרקים.

הושמט לדוגמה הקטע 'بل ربما كان كذلك. بلد السمن والعسل. أرض الميعاد' (או אולי זה היה המצב. ארץ הסמנה והדבש. הארץ המובטחת).⁷² קטע זה מופיע בסוף הפסקה הפותחת את הרומן, ויש בו הרמז לתנ"ך ולמפעל הציוני. זהו משפט אירוני המעמיד את הווייתם הקשה, חסרת הביטחון הפיזי והכלכלי, של הפלסטינים בגדה אל מול הנרטיב הציוני. מצאלחה הסתפק בתרגום החלק המעיד על חוסר הביטחון האופף ארץ זו. גם את המילים 'الأغنية الحزينة ترعش' (השיר העצוב רועד) השמיט מצאלחה, ותרגם משפט זה באופן חלקי ותוך שטוש משמעותו והאווירה העולה ממנו: 'השיר מרטט'.⁷³

מצאלחה גם התערב במבנה הספר ושינה את סדר הפרקים. לדוגמה הפרק השלישי במקור שולב בתרגום בפרק השני,⁷⁴ והפרק הארבעה עשר במקור שולב בתרגום בפרק השנים עשר.⁷⁵ הוא אף הוסיף לספר הערות שוליים. המקור כולל הערות שוליים ספורות בלבד, שרובן מסבירות מילים עבריות המופיעות במקור בתעתיק ערבי, ומצאלחה הוסיף לאורך התרגום עוד הערות שוליים, ובהן הסברים למילים ערביות הבאות בתעתיק עברי (למשל 'המסחן' – 'סוג

71 ס' כליפה, הצבר, תרגם ס' מסלחה, ירושלים 1978.

72 ח'ליפה (לעיל הערה 70), עמ' 7.

73 שם, עמ' 8; כליפה (לעיל הערה 71), עמ' 5.

74 ח'ליפה (לעיל הערה 70), עמ' 24; כליפה (לעיל הערה 71), עמ' 18.

75 ח'ליפה (לעיל הערה 70), עמ' 76; כליפה (לעיל הערה 71), עמ' 56.

של תבשיל';⁷⁶ 'נדאל' – 'מאבק'⁷⁷), הפניות לקוראן,⁷⁸ לתרבות האסלאמית⁷⁹ וליצירות אומנות ערביות.⁸⁰ בכמה הערות מצוין כי חלק מן המילים שבתרגום הופיעו באותה צורה במקור.⁸¹

למרות שינויים אלה, תרגום זה נבדל מקודמיו באופן ייצוג הנרטיב הפלסטיני והתרבות הערבית והמוסלמית, והדבר משתקף מהערות שוליים ומאופן ייצוג המרחב.

בכמה הערות שוליים ניתן לזהות את עמדותיו הפוליטיות החתרניות של המתרגם:

'תושבי השטחים הכבושים הנאבקים נגד הכיבוש'.⁸²
 'שמות של לוחמים ולוחמות פלסטינאים, מבני השטחים הכבושים
 הכלואים בישראל'.⁸³

'כעין כתונת משוגעים עשויה חומר אלסטי המתהדקת והולכת לגוף עד
 כדי גרימת חנק. עד 1970 השתמשו באמצעי זה גם בבתי הסוהר בתוך
 תחומי הקו הירוק'.⁸⁴

'חוק הניפקדים הנוכחים – החוק מתייחס אל התושבים הערביים שלא היו
 בבתיהם בתאריך מסויים ב־48, אף כי היו בתחומי הקו הירוק ונושאים
 ת.ז. ישראליות – כאל ניפקדים שאין להם זכויות קניין על אדמתם'.⁸⁵

הערות אלה, שיש בהן התייחסות מובהקת לכיבוש הישראלי את השטחים, לשיטת עינניים שהרשויות הישראליות נהגו להשתמש בה ולחוק ישראלי שנועד לנשל את הערבים בגבולות הקו הירוק מאדמותיהם, מחזקות את הפן הפוליטי ברומן. כתיבת ההערות האלה בתרגום המופנה לקוראים יהודים

76 כליפה (לעיל הערה 71), עמ' 116.

77 שם, עמ' 117.

78 שם, עמ' 5, 140.

79 שם, עמ' 45, 53.

80 שם, עמ' 5, 46.

81 שם, עמ' 10, 65.

82 שם, עמ' 20.

83 שם, עמ' 69.

84 שם, עמ' 109.

85 שם, עמ' 147.

מבטאת ניסיון של המתרגם לערער על צדקת הכיבוש ולחשוף את אכזריותו, בעיקר כלפי פלסטינים בשטחים ובאופן נסתר יותר כלפי פלסטינים שנותרו בתוך גבולות המדינה.

מצאלחה גם התייחס אל המרחב כאל מרחב פלסטיני. לדוגמה: 'اورشليم القدس' תורגם 'ירושלים-אלקודס'⁸⁶ ו-'فلسطين' תורגם 'פלסטין'.⁸⁷ אולם לא תמיד הוא דבק בשם הערבי, ולעיתים סימן את המרחב מחדש כמרחב ישראלי. לדוגמה העיר 'بيسان' (ביסאן), שרוקנה מתושביה בנכבה, הפכה בתרגום ל'בית שאן'.⁸⁸

השילוב בין מדיניות תרגום זו ובין התוכן של היצירה, המספרת על סבלם של הפלסטינים ומצדיקה את המאבק הפלסטיני נגד הכיבוש, יצר טקסט שיש בו ייצוג אוהד של האחר הערבי, במקרה זה הפלסטינים תושבי הגדה. אם כן תרגום 'הצבר' הוא נקודת מפנה בפעילות התרגום מערבית לעברית, בעיקר בשל העמדה שהוא מציג באשר למלחמת 1967.⁸⁹

מעט אחרי פרסום 'הצבר' תורגמה לעברית הנובלה 'רג'אל פי אל-שמס' (1963) מאת הסופר הפלסטיני ע'סאן כנפאני.⁹⁰ היא תורגמה בידי דניאלה ברפמן ויאני דמיאנוס, והתרגום נערך בידי שמעון בלס וראה אור בשם 'גברים בשמש'.⁹¹ נובלה זו מגוללת את סיפורם של שלושה פליטים פלסטינים בני דורות שונים המנסים להגיע לכווית כדי להתפרנס. לשם כך הם מתחבאים במכל מים שבמשאית של מבריה, אך לאחר שהמבריה נכנס לכווית ופותח את המכל, הוא מגלה שהם מתו. הסיפור מסתיים במילותיו של המבריה: 'מדוע

86 ח'ליפה (לעיל הערה 70), עמ' 8; כליפה (לעיל הערה 71), עמ' 6.

87 ח'ליפה (לעיל הערה 70), עמ' 78, 114; כליפה (לעיל הערה 71), עמ' 58, 86.

88 ח'ליפה (לעיל הערה 70), עמ' 119; כליפה (לעיל הערה 71), עמ' 90.

89 יש להדגיש שהספרות העברית בתקופה זו הייתה מסוגלת להתמודד בעיקר עם מלחמת 1967 ועם השלכותיה האכזריות על הפלסטינים. ההימנעות מתרגום יצירות פלסטיניות שעסקו באופן ישיר במלחמת 1948, כגון 'האופסימיסט' מאת חביבי, שפורסמה במקור לפני 'הצבר', ושוכתה למעמד חשוב בתרבות הערבית, מאששת מגמה זו של הדחיק הנכבה הפלסטינית.

90 ע' כנפאני, רג'אל פי אל-שמס, ביירות 2006.

91 ע' כנפאני, גברים בשמש, תרגמו ד' ברפמן וי' דמיאנוס, ירושלים 1978.

לא דפקתם על דפנות המיכל? מדוע לא דפקתם על המיכל? מדוע? מדוע?
מדוע?'.⁹²

הביקורת בנובלה מופנית בעיקר אל הערבים שאינם רגישים לסבלם של הפליטים הפלסטינים. אין בה ביקורת גלויה על ישראל, אלא ביקורת שהקוראים משלימים בעצמם מתוך ידיעה שמצבם של פליטים אלה הוא תוצר של הנכבה.

יש בתרגום זה שינויים בתרגום ואף שגיאות ואי דיוקים. לדוגמה: 'الشط' (החוף) תורגם 'הנהר'⁹³ ו-'سنوات' [...] 'جائعة' (שנים) [...] [רעבות] תורגם 'שנות-רעב'.⁹⁴ עם זאת ניכרת בתרגום זה מידה של נאמנות למקור באופן ייצוג המרחב, וכך בכל המקומות תורגם השם 'فلسطين' – 'פלסטין'.⁹⁵ אם כן בשלב זה התמקד התרגום מערבית לעברית בנרטיב הפלסטיני על מלחמת 1967, אך הוא כלל גם ניצנים של התייחסות לנכבה על ידי הנכחת המרחב שלפני 1948 בהוויה הישראלית.

התרגום בשנות השמונים של המאה העשרים וההיחלצות מן המכבש הממסדי

בשנות השמונים של המאה העשרים חלו שינויים מרחיקי לכת בפעילות התרגום – בהיקפי הטקסטים המתורגמים, במוצא המתרגמים, במוצא הטקסטים שנבחרו לתרגום, בתוכני הטקסטים ובמדיניות התרגום. שינויים אלה הושפעו משלוש תמורות מרכזיות שהתחוללו בשדה הספרות העברית לאחר המהפך הפוליטי בשנת 1977.⁹⁶ התמורה הראשונה הייתה היחלשות הקשר בין הממסד הספרותי לממסד הפוליטי. שלב זה היה המשכו והקצנתו של תהליך שהחל בשלב הקודם, ו'משמעותו האמיתית [...] ניתוק למעשה בין המערכת השלטונית המבטאת את החברה הישראלית של היום,

92 שם, עמ' 86.

93 כנפאני (לעיל הערה 90), עמ' 14, 16; כנפאני (לעיל הערה 91), עמ' 18, 19.

94 כנפאני (לעיל הערה 90), עמ' 20; כנפאני (לעיל הערה 91), עמ' 22.

95 כנפאני (לעיל הערה 90), עמ' 36, 50, 53, 60; כנפאני (לעיל הערה 91), עמ' 35, 44, 50, 46.

96 אבו מוך (לעיל הערה 16), עמ' 13–22.

ובין הספרות.⁹⁷ בעקבות עליית 'הליכוד' לשלטון נחשף ניתוק זה, והוא הפך לחלק בלתי נפרד מהחיים הציבוריים-התרבותיים. נוסף על כך הצביע מירון על הנתק בין 'הליכוד' ובין הממסד הספרותי מלכתחילה. 'הליכוד' עלה לשלטון ללא עתודה ספרותית, ולא ניסה לפתח לעצמו ממסד תרבותי. 'הליכוד', שנתמך בעיקר על ידי יהודים מזרחים, ראה בספרות חלק ממבנה הכוח הדכאני והמדיר שהפעיל כנגדו 'המעריך', המזוהה עם האשכנזים.⁹⁸

הנתק בין שדה הספרות העברית ובין הציונות סיפק לספרות מרחב פעולה רחב מבעבר. כעת יכולה הספרות לעסוק בעניינים שלא דווקא נועדו לתרום להקמת בית לאומי לעם היהודי ולכינון הזהות היהודית ולשימורה תוך הבלטת הניגוד בין יהודים לערבים. בשנות השמונים ניכרת נטייה של הספרות העברית להשתחרר מנקודת המבט הלאומית ומאוצר הדימויים האוריינטליסטי.⁹⁹ הערבי שימש עתה לצורך כינון זהות יהודית פוסט-לאומית שיכולה לזהות את הדמיון האנושי בין יהודים לערבים.¹⁰⁰ העיסוק הרב בספרות בשאלה היהודית הוחלף בשנות השמונים בעיסוק בשאלות אינדיווידואליות.¹⁰¹ קליטת טקסטים מתורגמים מערבית לצד טקסטים שכתבו סופרים ערבים בעברית במקור הייתה חלק מתהליך התפתחותה של הספרות העברית בניסיון להפוך לספרות ישראלית.

התמורה השנייה הייתה ירידת מעמד הספרות בחברה היהודית ושינוי

97 מירון (לעיל הערה 51), עמ' 77-78.

98 על מצבה העגום של הספרות בשלב זה ניתן ללמוד מניסיונו של 'המעריך' להיאבק ולהתחרות במפלגה העולה, 'הליכוד'. 'המעריך' ניסה לשוב ולגייס לצידו את הספרות, כדי להבליט את עדיפותו התרבותית על פני 'הליכוד', ואימץ לשורותיו סופרים, פרופסורים ואנשי אומנות. אך עד מהרה, לקראת הבחירות בשנת 1984, התברר שנוקם של אנשי הספרות והאקדמיה רב מתועלתם. כך תיאר מירון את מצבה העגום של הספרות באותם ימים: 'זו [הספרות] שנחשבה בימי ברל כצנלסון ואפילו בימי בן-גוריון למאגר של עוצמה פוליטית [...] התגלתה ככס פוליטי שלילי, כ"חור" שהעוצמה הפוליטית ניגרת מתוכו והולכת לאיבוד' (שם, עמ' 82). זאת ועוד, הספרות הפכה ל'מיותרת ומזיקה' (שם, עמ' 82), והייתה צריכה להסתגל למעמדה כ'אסופית' בבית הציוני (שם).

99 'אופנהימר, מעבר לגדר: ייצוג הערבים בסיפורת העברית והישראלית (1905-2006), תל אביב תשס"ח, עמ' 14.

100 שם.

101 ח' חבר, ספרות שנכתבת מכאן: קיצור הספרות הישראלית, תל אביב 1999; ח' הרציג, הקול האומר: אני – מגמות בסיפורת הישראלית של שנות השמונים, תל אביב תשנ"ח.

תפקידה. הקביעה שמעמד הספרות בתרבות העברית ירד מבוססת על שתי עובדות. הראשונה היא היפרדות הספרות העברית מן המערכת השלטונית,¹⁰² היפרדות שהביאה להדחת הספרות ממעמדה בתור מצרך רוחני מכונן ומעצב של הקולקטיב ולהפיכתה למצרך חומרי.¹⁰³ העובדה השנייה היא הירידה הניכרת בצריכת הספרים בקרב הציבור היהודי.¹⁰⁴ כמו כן קטן במהלך שנות השמונים והתשעים של המאה העשרים מספר כתבי העת ומדורי הספרות בעיתונות, והצטמצמה ביקורת הספרות, האקדמית והעיתונאית כאחת.¹⁰⁵ בעקבות הירידה בצריכת הספרים ובמעמדה של הספרות בחברה היהודית חלו תזוזות בהרכב העילית הספרותית – מו"לים, מבקרים, אקדמאים וסופרים: השוליים חדרו למרכז, והמרכז נדחק לשוליים. משיקולים כלכליים חדרה הספרות הפופולרית לתחומה של הספרות הגבוהה, וספר נעשה למוצר בידורי ולסחורה המופצת בקרב ההמונים.¹⁰⁶

התמורה השלישית הייתה חדירת תיאוריות רב תרבותיות לשיח האקדמי. משנות השמונים של המאה העשרים הלך והתרחב העיסוק בנושא הרב תרבותיות,¹⁰⁷ וריבוי התרבויות הפך אט אט לנושא מרכזי בשיח האקדמי הישראלי. התרבות הישראלית החלה להיחקר בהקשר של פמיניזם ושל פוסט-מודרניזם, ויחסי הערבים והיהודים נבחנו לאור תיאוריות פוסט-קולוניאליות, והתפתח שיח פורה ומשגשג על אודות האני והאחר ועל יחסי הכוח ההיררכיים

102 ב' אבן-זהר, 'כניסת הדגם של "העברי החדש" לספרות העברית', ז' שמיר וא' הולצמן (עורכים), נקודות מפנה בספרות העברית וזיקתן למגעים עם ספרויות אחרות, תל אביב תשנ"ג, עמ' 187–200; מירון (לעיל הערה 51), עמ' 77–78.

103 א' ברטנא, שמונים: ספרות ישראלית בעשור האחרון, תל אביב 1993.

104 ח' אדוני, 'הספר והקריאה בחברות משתנות', א' כ"ץ (עורך), תרבות הפנאי בישראל: תמורות בדפוסי הפעילות התרבותית 1970–1990, תל אביב תש"ס, עמ' 341–368; י' בנוימן, 'הסכסוך הישראלי-ערבי בספרות העברית של שנות ה-80', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006, עמ' 6.

105 א' ברטנא, 'הספרות העברית בארץ-ישראל מנקודת המבט של שלהי המאה', ש' ומ' אהרוני (עורכים), אישים ומעשים בישראל: ספר היובל, ב, כפר סבא תשנ"ח, עמ' 575–578.

106 ברטנא (לעיל הערה 103); חבר (לעיל הערה 101).

107 א' כ"ץ, 'סיכום, מסקנות והמלצות', הנ"ל (לעיל הערה 104), עמ' 421–429; נ' קלדרון, פלורליסטים בעל כורחם: על ריבוי התרבויות של הישראלים, תל אביב תש"ס.

בין המערב למזרח. קבוצות שהודרו מהמרכז התרבותי החלו להתלכד עתה לגושים פוליטיים ולתבוע הכרה.¹⁰⁸

לעומת ההסתייגות של הזירה העברית מתרגום יצירות פלסטיניות, מגמה ששלטה כאמור בשני השלבים הקודמים, התמורות שהתחוללו בשנות השמונים של המאה העשרים פתחו פתח עבור מתרגמים ערבים שביקשו לחדור אל התרבות העברית. דוגמה בולטת היא הסופר והמתרגם אנטון שמאס – מתרגם ערבי מהפכן, במונחי אותה תקופה, שזיהה שני כיווני פעולה אפשריים: החדרת הנרטיב הפלסטיני על אודות הנכבה ומתיחת גבולותיה של הזהות הישראלית.

בשנת 1974 פורסם בערבית הרומן הראשון מאת הסופר הערבי יליד הארץ אמיל חביבי (1922–1996), 'אל־וקאאע אל־ע'ריבה פי אח'תפאא סעיד אבי אל־נחס אל־מותשאאל'.¹⁰⁹ עשר שנים לאחר מכן הוא תורגם לעברית בידי אנטון שמאס בשם 'האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל־נחס אל־מתשאאל'.¹¹⁰ הרומן מגולל את קורותיו של גיבורו סעיד בשני העשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה. הגיבור נמלט ללבנון בשנת 1948 וחוזר שוב כמסתנן למציאות חדשה, שבה הופקעה הטריטוריה מהפלסטינים ומאזן הכוחות השתנה. הוא עושה כמצוות אביו ופונה לאדון ברוקר, בכיר במודיעין הישראלי, כדי שיעזור לו. מאז הוא ממשיך את דרכו של אביו כמשתתף פעולה והופך לכלי בידי השלטון הישראלי כתנאי להמשך קיומו בארץ. הוא מועסק בהשגחתו של יעקב, יהודי־מזרחי, שמתווך בינו ובין אדון ברוקר. תרגום רומן זה מסמן תפנית נוספת בפעילות התרגומית ומעיד על מגמה חדשה – הנכחת הווייתו ותרבותו של המיעוט הערבי במדינה בתרבות העברית. כאמור בשלב הראשון של פעילות התרגום מערבית לעברית הודחקה לגמרי השאלה הפלסטינית, בשלב השני התמקדו היצירות המתורגמות בסבלם של הפלסטינים בגדה אחרי מלחמת 1967 ובסבלם של הפליטים הפלסטינים, ובשני

108 קלדרון (שם).

109 א' חביבי, אל־וקאאע אל־ע'ריבה פי אח'תפאא סעיד אבו אל־נחס אל־מותשאאל, אל־קדס 1977. אשתמש כאן במהדורה זו מפני ששמאס הבהיר לי שהוא התבסס עליה בתרגומו.

מכאן ואילך אזכיר רומן זה בשם המקוצר 'האופסימיסט'.

110 א' חביבי, האופסימיסט: הכרוניקה המופלאה של היעלמות סעיד אבו אל־נחס אל־מתשאאל, תרגם א' שמאס, תל אביב 1984.

השלבים נמנעו המתרגמים מתרגום יצירות של פלסטינים אזרחי המדינה. גם ב'האופסימיסט' יש ביקורת על הערבים, אך עיקר הביקורת מופנה לשלטונות הישראליים.

'האופסימיסט' דן בנכבה ובהשלכותיה מרחיקות הלכת על הערבים בארץ. לפיכך תרגומו הוא מטבע הדברים – תהיה אשר תהיה אסטרטגיית התרגום – מעשה חתרני, שכן החומרים התרבותיים שבו עשויים לאיים על בלעדיותו של הנרטיב המרכזי. כך לדוגמה בקטע זה:

– אנחנו מאל־רְוּיִס

– אנחנו מאל־חֶדְת'ה

– אנחנו מאל־דאמון

– אנחנו מאל־מזרעה

– אנחנו משַעֲב

– אנחנו ממייעאר.¹¹¹

זוהי רשימת כפרים ערביים שרוקנו מיושביהם ונהרסו בשנת 1948 בידי השלטון הישראלי. הרשימה מופיעה במקור, ושמאס תרגם אותה. העברה זו מאפשרת להנכיח ולהנציח בתרבות העברית את הנרטיב הפלסטיני המודחק תוך שימור השמות הערביים של הכפרים. תרגום נאמן למקור יכול לשמש להעברת חומרים מתרבויות שוליות אל ליבה של התרבות השלטת באמצעות תרגום יצירותיהן של תרבויות נשלטות לשפתן של תרבויות שולטות.

לצד הנכחת הנרטיב הפלסטיני בתרבות העברית עם תרגום 'האופסימיסט', התפתחה בתקופה זו מדיניות תרגום מורכבת – מעשה פוליטי וחתרני – שניסתה לערער על אחידותו של המטא־נרטיב הציוני, לבטל את הבלעדיות היהודית במרחב ולכונן מדינה של כל אזרחיה.¹¹² שמאס עשה זאת על ידי הפיכת התרגום להיברידי, תרגום המאפשר את נוכחותן המשולבת של שתי התרבויות, הערבית והיהודית, בתוך הטקסט המתורגם.¹¹³ מגמה השילוב באה לידי ביטוי בשינויים שערך שמאס למשל באופן ייצוג

111 שם, עמ' 33–34.

112 אבו מוך (לעיל הערה 16), עמ' 77.

113 שם, עמ' 86.

המרחב. בטקסט המקור הוצג המרחב כערבי במהותו, אך בתרגום הוא עבר טרנספורמציה והפך למרחב שמתמזגים בו זיכרון המרחב הערבי-הפלסטיני והמציאות שנבנתה בהקמת המדינה.

לדוגמה הוא ערך בתרגום מספר משפטים בטקסט המקור תוך מחיקת דברים וסימון מחדש של המרחב. בטקסט המקור כתב חביבי: 'أمام عامود فيصل حاليًا' (מול עמודו של פייצל כעת),¹¹⁴ והוסיף הערת שוליים על מיקומו של עמוד פייצל: 'نقل العامود، مؤخرًا. بضعة أمتار بالقرب من مقابر آل مراد إلى يسار محطة سكة حديد حيفا الشرقية' (העמוד הועבר לאחורונה מספר מטרים אל ליד קברי משפחת מראד, בצד השמאלי של תחנת רכבת חיפה המזרחית).¹¹⁵ שמאס שילב את הערת השוליים בגוף הטקסט תוך עריכת החומר מחדש: 'מול עמודו של פייסל, אשר הועבר לאחורונה כדי מטרים אחדים ממקומו'.¹¹⁶

סימון המרחב מחדש בולט בתרגום המשפט 'فاصبحوا يتباهون بالسجاد العباسي (نسبة إلى شارع عباس في حيفا) كما تباهى أمثالهم في القدس بالسجاد القptomوني (نسبة إلى حي القطومون في القدس)' (והתחילו להתרברב בשטיחים העבאסיים [על שם רחוב עבאס שבחיפה] כפי שהתרברבו דומיהם בירושלים בשטיחים הקטמוניים [על שם שכונת קטמון שבירושלים]).¹¹⁷ שמאס תרגם אותו כך: 'זהללו התפארו בשטיחים העבאסיים (הלקוחים מרחוב עבאס שבחיפה) כשם שהתפארו אחיהם שבירושלים בשטיחים הקטמוניים'.¹¹⁸ שמאס הזכיר בתרגום את רחוב עבאס בחיפה, ששמו הערבי נשמר לאחר הקמת המדינה, אך מחק את ההפניה בסוגריים לשכונת קטמון בירושלים, שהתרוקנה מתושביה הערבים במהלך מלחמת 1948.¹¹⁹

יתרה מזו, שמאס ריכך מסרים פוליטיים העולים מן הטקסט, כדי להקל את קליטת הספר המתורגם בתרבות היעד. דוגמה בולטת לכך היא השימוש במילה שהיד. חביבי השתמש במילה זו, המציינת בתרבות האסלאמית אדם

114 חביבי (לעיל הערה 109), עמ' 41. עמודו של פייצל הוא מונומנט שהוקם כדי להנציח את זכרו של מלך עיראק פייצל הראשון.

115 שם.

116 חביבי (לעיל הערה 110), עמ' 44.

117 חביבי (לעיל הערה 109), עמ' 59.

118 חביבי (לעיל הערה 110), עמ' 66.

119 ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947–1949, תל אביב תשנ"א.

שמת על קידוש השם והמולדת. מונח זה היה לימים מרכיב מרכזי במאבק הישראלי-הפלסטיני, ומשנות השמונים של המאה העשרים הפך שהייד למקור איום וחרדה בחברה הישראלית-היהודית, ומעשיהם של שהיידים הגבירו את הניכור והשנאה כלפי הערבים בחברה הישראלית-יהודית.¹²⁰ חביבי השתמש במילה זו בהקשר פוליטי טעון: 'أما ولاء فالتجأ إلى المونل في القيو، وقد أجمع أمره على أن يموت شهيداً' (ואילו וולא' התבצר במקלט שבמרתף, וכבר החליט למות כשהייד).¹²¹ שמאס השמיט מן המשפט את המילה 'שהייד' והחליף אותה בצירוף הניטרלי 'למות על קידוש המטרה'.¹²² צירוף זה מטשטש את האסוציאציות האסלאמיות של המונח שהייד, ובכך מבטל את תחושות האיום והסלידה המיידיות שעלולות להתעורר בנפשם של הקוראים היהודים כלפי הטקסט המתורגם, לגרום להם לדחות אותו בהיותו טקסט בעל מסרים עוינים ולבטל את אהדתם לדמותו של וולא'.

שמאס החליף בתרגום משפטים ומטבעות לשון בערבית בשמות, ביטויים, פסוקים ופתגמים עבריים שאובים מהמקורות היהודיים. למשל בתחילת הרומן הציג את 'عاد وشمود' (עאד ות'מוד)¹²³ כמקבילה הערבית לקורח ועדתו.¹²⁴ כך היטיב לקשר בין המסורת הערבית האסלאמית לזו היהודית על ידי יצירת מקבילה בתודעתם של הקוראים היהודים. דוגמה נוספת היא תרגום אמירתו של הח'ליפה המוסלמי עומר בן עבד-אל-עזיז – שהיא ציטוט של אמרה של הח'ליפה המוסלמי עומר בן אל-ח'טאב – 'ومن الوعد بالعفو عند

120 תופעת שהיידים בהקשר של המאבק הישראלי-הפלסטיני התחילה על פי יפה בשנת 1983, בפעילות נגד בנייני ממשל ישראליים ובהפצצת השגרירות האמריקנית בלבנון. ואולם המונח שהייד קנה לו מקום מרכזי עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, והתופעה הפכה לחלק מהמאבק הישראלי-הפלסטיני. ראו: א' יפה, 'הניסיון להבין את סוגיית השאהיידים', נתיב, 18 [105-106] (2005), עמ' 42-46.

121 חביבי (לעיל הערה 109), עמ' 136.

122 חביבי (לעיל הערה 110), עמ' 146. במקום אחר תרגם שמאס את המילה 'שהייד' – 'נפל' (חביבי [שם], עמ' 38; השווא: חביבי [לעיל הערה 109], עמ' 45); ובמקום נוסף תרגם: 'להימנות עם קורבנות המולדת' (חביבי [לעיל הערה 110]), עמ' 38; השווא: חביבי [לעיל הערה 109], עמ' 46.

123 שני שבטים ערביים קדומים.

124 חביבי (לעיל הערה 109), עמ' 14; חביבי (לעיל הערה 110), עמ' 11.

المقدرة' (ומההבטחה לחון בעת היכולת).¹²⁵ שמאס תרגם אותה כך: 'ולהבטיח לי כי אחנן לכשתחזור עטרה ליושנה',¹²⁶ והשתמש בביטוי 'לכשתחזור עטרה ליושנה', הלקוח מהתלמוד הבבלי: 'למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה – שהחזירו עטרה ליושנה'.¹²⁷

תרגום 'האופסימיסט' היה אחד הגורמים להתחזקות נוכחותו של חב יפי בתרבות העברית. נוכחות זו באה לידי ביטוי בפרסום מאמרים פרי עטו בעיתונים ובכתבי עת עבריים ובהשתתפותו בימי עיון שעסקו ברומן 'האופסימיסט', ומגמה זו הלכה והתחזקה בשנת 1992, עם זכייתו בפרס ישראל לספרות. אף על פי כן הביקורת בזירה העברית לא גילתה עניין רב בתרגום 'האופסימיסט', וניתן להניח שקבלתו הצוננת של הרומן נבעה מתוכנו.

תרגומו יצירותיו של חביבי לעברית גרמו לשינויים רבים בכתיבתו במקור.¹²⁸ ב'האופסימיסט' הוא פנה אל קוראים ערבים, אך בעקבות תרגום היצירה הוא החל לכתוב כשנגד עיניו גם קוראים פוטנציאליים יהודים.

בשנת 1991 פרסם חביבי את הרומן 'סראיא, ח'וראפיה בנת אל-ע'ול',¹²⁹ ושנתיים לאחר מכן ראה אור הרומן בתרגום עברי של שמאס בשם 'סראיא, בת השד הרע'.¹³⁰ במרכזה של היצירה החיפוש של הגיבור-המספר אחרי דמות נשית מהעבר, ספק בשד ודם ספק רוח רפאים.

מדיניות התרגום של הרומן דומה לזו שתיארתי ב'האופסימיסט' – שמאס הוסיף, השמיט ושינה קטעים רבים ביצירה.¹³¹ אך ב'סראיא' היה עליו להתמודד עם תופעה שהייתה מצומצמת מאוד ב'האופסימיסט' – 150 הערות השוליים הגודשות את טקסט המקור. התרגום העברי של 'סראיא' כולל שתי הערות שוליים בלבד. האחת היא הפניה ביבליוגרפית לתרגום העברי של 'כתבי אפלטון', שמהם ציטט המתרגם.¹³² חביבי הוסיף הערה דומה בערבית

125 חביבי (לעיל הערה 109), עמ' 66 (התרגום שלי).

126 חביבי (לעיל הערה 110), עמ' 73.

127 בבלי, יומא סט ע"ב.

128 אבו מוך (לעיל הערה 16), עמ' 125–147, 187–199.

129 א' חביבי, ח'וראפיה (סראיא בנת אל-ע'ול), חיפה 1991.

130 א' חביבי, סראיא, בת השד הרע, תרגם א' שמאס, תל אביב תשנ"ג.

131 אבו מוך (לעיל הערה 16), עמ' 199.

132 חביבי (לעיל הערה 130), עמ' 138.

ובה הפניה ביבליוגרפית לתרגום האנגלי לספרו של אפלטון 'הרפובליקה'.¹³³ ההערה השנייה, שמופיעה בסוף הרומן, מציינת את תאריך סיום כתיבתו בערבית.¹³⁴ את שאר 148 ההערות הטמיע שמאס בטקסט בעיבוד חדש או השמיט. במהלך זה איחד שמאס את שתי השכבות שבמקור, העולם הסיפורי והערות השוליים, ויצר לכידות בתוך הפיצול. הפגנת הטקסט הערבי את זרותו וניכורו בנוסח המקור, תוקנה בעברית. המקור, שהוגדר בידי מבקרים ערבים כטקסט פגום, עבר בעברית תהליך ריפוי, שמטרתו להציגו במיטבו. הנסיגה של הטקסט בזירה הערבית, שריבוי הערות השוליים בו מילא תפקיד לא מבוטל בהחרפתה, התקבלה בזירה העברית בתהליך נגדי, ותהליך זה תרם כנראה להתחזקות מעמדו ולהתגברות נוכחותו של חביבי בזירה זו.

תחיותו, צמיחתו והתעלותו של 'סראיא' בעברית, קרי תיקון המקור והגבתו למחוזות לשוניים אחרים, מסמנים את גולת הכותרת הספרותית במימוש חזונו הפוליטי של שמאס – יצירת טקסט ספרותי עברי היכול להכיל שני נרטיבים יחד. ב'סראיא' הגיעה לשיאה השפעת הרחבת קהל היעד על כתיבת המקור. ניסיונו של חביבי לשלב מספר פרספקטיבות עוינות, תוך הצפת הטקסט בחומר חוץ-טקסטואלי המחזק רב קוליות זו, הביא לקריעת הטקסט בערבית ולפיצולו. הציפייה של הקוראים הערבים לטקסט המפגין את שייכותו המוחלטת לשורשיו הערביים והפלסטיניים נמוגה, ובמקומה העמיד חביבי את האפשרות להדק את המגע עם האחר היהודי. התוצאה הייתה יצירת טקסט מנוכר מתרבותו שאינו עונה על ציפיית קוראיו הערבים.

בהשפעת החזון האוטופי של שמאס וניסיונו להנגיש את הטקסט לקוראיו היהודים, הוא הציע את גאולתו של טקסט המקור בשני מישורים משלימים: המבני והתמטי. שני המישורים חוברים יחד ומחזקים את 'סראיא' כטקסט ספרותי ולא כמחקר מדעי או תיעודי. המישור המבני קשור לגאולת הטקסט מתלישותו ומהשפעתה על החרפת זרותו בקרב קהל קוראיו. במקום ניכור ופיצול הציע שמאס ליכוד של הטקסט על שתי שכבותיו. לכן הוא ביטל את קיומן הנפרד של הערות השוליים ושילב רבות מהן בגוף הטקסט. לדוגמה: 'فيا ليت أمة لم تلدني ويا ليت مت قبل هذا وكنت نسيا منسيا' (הלוואי שאימי לא ילדה

133 חביבי (לעיל הערה 129), עמ' 144.

134 חביבי (לעיל הערה 130), עמ' 169.

אותי, והלוואי שמתי לפני זה והייתי שכוח ונשכח).¹³⁵ חביבי ציין בהערת שוליים את מקורו של ציטוט זה ותיאר את ההקשר ההיסטורי שבו נאמר המשפט: 'מתוך משפט הפתיחה של אבן אל-את'יר, בהיסטוריוגרפיה שלו, שפתח בו את עדותו על אשר ראו עיניו ממעשי המונגולים עם כיבושם את ארצנו בשנת 617 לפי הלוח המוסלמי (1220 לספירה). ובשנת 1258 לספירה השתלט הולאגו על בגדד. ובשנת 1260 לספירה אירע קרב עין ג'אלות בו ניצחו הממלוכים את המונגולים'.¹³⁶ שמאס בחר להפוך את ההערה לחלק מהרצף הסיפורי: 'ועולה עוד בדעתי, למראה העמק, משפט הפתיחה של ההיסטוריון אבן אל-את'יר בעדותו למה שראו עיניו ממעשי המונגולים כאשר כבשו את ארצנו בשנת 1220 למניינם: "לוואי שאמי לא ילדה אותי, ולוואי שמתי לפני זה ונפלתי לתהום הנשייה!"¹³⁷

במישור התמטי הציע שמאס לגאול את הטקסט על ידי חיזוקו כטקסט ספרותי בעל קסם בדיוני. לשם כך ריכך או השמיט הערות החותרות תחת יסודותיו הספרותיים-הבדיוניים של הרומן. המידע העובדתי בהערות השוליים, כגוש של מציאות חוץ-טקסטואלית, מעין טקסט נוסף, מקיים מגע תובעני עם העולם הספרותי-הבדיוני, באופן המכפיף את הסיפור הבדיוני למציאות החוץ-טקסטואלית ומגביל את אפשרויות ההתמודדות עימו. ביטול שכבה זו מבטל את קיומו הנפרד, המקביל והשווה בעוצמתו של הגוש המציאותי שבא לידי ביטוי בהערות השוליים, והמתרגם החליט לשלב גוש זה בגוף הטקסט, כחלק מהעולם הספרותי, תוך שטוש הגבולות בין מציאות ובין בדיון. לדוגמה חביבי הוסיף הערת שוליים המתעדת את זמן כתיבת הרומן, את ה'עכשיו': 'התחלנו לכתוב פרק זה בסוף שנת 1983. אלא שניסחנו אותו מחדש מספר פעמים ולא אישרנו את פרסומו אלא בספטמבר 1990'.¹³⁸ הערה זו מתייחסת לרובד הקונקרטי של מעשה הכתיבה. המחבר מוסר בה מידע חוץ-טקסטואלי המגביר את התלות של העולם הסיפורי בעולם המציאותי. שמאס בחר להשמיט הערה זו ולהסתפק בתרגום מידע דומה שהופיע בגוף הטקסט שני עמודים לאחר מכן:

135 חביבי (לעיל הערה 129), עמ' 76.

136 שם.

137 חביבי (לעיל הערה 130), עמ' 74.

138 חביבי (לעיל הערה 129), עמ' 18.

'והוא נשבע ביקר לו שהסתיר את אשר רשמה ידו, בשלהי שנת 1983, עד עצם היום הזה'.¹³⁹

שמאס שילב בפעילותו בתרבות העברית את שני המצבים, הקולוניאלי והפוסט-קולוניאלי: קולוניאלי משום שבפעילותו כמתרגם תרם לאובדן זהותה של התרבות הנשלטת ובה בעת להפיכתה לתרבות היכולה להיקלט בתרבות הרוב; ופוסט-קולוניאלי משום שהכיל את ההתנגדות לשיח ההגמוני על ידי שימוש באסטרטגיות המשמרות את התרבות הפלסטינית במרחב ההגמוני כמעשה של ערעור.

היצירה האחרונה שתידון כאן היא יומנו של הסופר, המשורר והמתנחל הפלסטיני ח'ליל אל-סכאכני (1878–1953) 'כד'א אנא יא דוניא', שראה אור בערבית בשנת 1955, שנתיים לאחר מות מחברו, ושנערך לפרסום בידי בתו האלה.¹⁴⁰ היומן יצא לאור בעברית בשנת 1990 בשם 'כזה אני, רבותי! מיומנו של ח'ליל אל-סכאכני', בתרגומו של גדעון שילה ובעריכת עמי אלעד.¹⁴¹ אומנם יצירה ארוכה זו אינה רומן, אך ההתייחסות אליה על גב עטיפת הספר המתורגם כאל 'יצירת ספרות מאפשרת לדון בה כאן בכל זאת. מן היומן עולה דמותו של הכותב ומצטיירת מציאות חייו לאורך המחצית הראשונה של המאה העשרים. היומן מלווה בפתח דבר מאת המתרגם ובו סקירת קורותיו של אל-סכאכני. המתרגם עמד במבוא על קרבתו של אל-סכאכני ליהודים ולתרבות היהודית, וטען שהיומן צונזר במקור על ידי בתו של אל-סכאכני, שפרסמה אותו: 'כך למשל יש בידינו כמה עדויות כי לפחות בעשור האחרון לחייו בירושלים (וגם קודם לכן) נהג אל-סכאכני להיפגש [...] עם יהודים ובהם תלמידיו ועמיתיו [...]. אין להניח כי האיש אשר רשם ביומנו את הקורות אותו מידי יום ביומו התעלם מן הפגישות הללו. מה גם שבקטעים המעטים אשר בהם נזכרות הפגישות עם יהודים, קטעים אשר הבת בחרה להותירם, בכלם מצהיר אל-סכאכני את עמדתו האנטי ציונית'.¹⁴² דברים אלה ואחרים של המתרגם מעוררים ספק באשר למידת מהימנותו של המקור בהצגת האמת.

139 חביבי (לעיל הערה 130), עמ' 21.

140 אל-סכאכני (לעיל הערה 48).

141 ח' אל-סכאכני, 'כזה אני, רבותי!': מיומנו של ח'ליל אל-סכאכני, תרגם ג' שילה, ירושלים 1990.

142 שם, עמ' 18.

נוסף על כך נראה ששילה, שהביע יחס אוהד אל אל-סכאכני, ביקש להדק את זיקתו לתרבות היהודית ולהציגו כאיש שלום במטרה לסלול את הדרך ולאפשר את קליטת הספר בזירה העברית.

בהמשך המבוא פרש המתרגם את מדיניות התרגום שלו. לדוגמה הוא הסביר כי הוסיף לספר הקדמה והערות שוליים 'להשלמת התמונה העולה מן היומנים עצמם',¹⁴³ וציין שההשמטות לאורך היומן נעשו משיקולים ענייניים בלבד: 'השמטתי בתרגום את הקטעים אשר נראה לי כי אין בהם עניין לקורא העברי בן זמננו וכל עניינם היה לציבור הערבי בשעת פרסומם. שיקולי בעריכה היו ענייניים בלבד, ובשום מקרה לא הושמט קטע בשל הדעות המובעות בו או בשל משמעותו הפוליטית או הלאומית'.¹⁴⁴ מאותם שיקולים ענייניים הוא התעלם מחלוקת הספר לפרקים, בטענה שחלוקה זו לא נעשתה בידי אל-סכאכני עצמו. בולט כאן המתח בין המתרגם לבין היצירה במקור. מקורו של מתח זה כאמור בטענותיו של המתרגם שבתו של המחבר צנורה את היומן. הוא ציין גם שהוסיף נספח הכולל מידע על אישים במטרה לעזור לקוראים שאינם מצויים בתולדות הפלסטינים.

*

לסיכום, בחינת התרגומים לאורך התקופה הנידונה מלמדת על מגמה של היחלשות השליטה הממסדית בפעילות התרגום. היחלשות זו נבעה בעיקר מהתבססות הממסד גופו והתנתקותו מהשדה הספרותי וכן מהיחלשות מעמדם של הספרות והתרגום בזירה העברית.

בשלב הראשון של תרגום יצירות ערביות לעברית התגייסה פעילות התרגום למען מטרות ששירתו את הממסד. על כן התאפיינו התרגומים בגישה אוריינטליסטית מובהקת. היצירות שנבחרו חיזקו את הסטריאוטיפים על נחשלותה של התרבות הערבית, ובכך חיזקו את אחרותה ואת נחיתותה. בחלקן ניכרים במקור אהדה לתרבות המערב ואף ניסיון לחבור אליה. בה בעת לא תורגמו רומנים ונובלות שכתבו פלסטינים, וזאת מתוך התכחשות לקיומה של

143 שם, עמ' 19.

144 שם.

תרבות פלסטינית. כל אלה תרמו לחיזוק השליטה הממסדית בייצוג התרבות הערבית בעיני הקוראים היהודים.

ביטול הממשל הצבאי בשנת 1966 סלל את הדרך להתרופפות הפיקוח הממסדי על התרגומים. כל אחד משני השלבים האחרונים נפתח בתרגום של יצירה ספרותית בידי מתרגם ערבי – מצאלחה ושמאס. שניהם תרגמו יצירות פלסטיניות בעלות מטען פוליטי מערער. מצאלחה תרגם את הרומן 'הצבר', העוסק בהווייתם של הפלסטינים בגדה לאחר כיבושה בשנת 1967, ושמאס תרגם את הרומן 'האופסימיסט', העוסק בהשלכותיה של הנכבה על הפלסטינים שנותרו בתוך גבולות המדינה. הנכחת המודחק בזירה העברית באופן המערער על הנרטיב הציוני שיקפה מגמה של פתיחות מסוימת בזירה זו.¹⁴⁵

ד"ר הודא אבו מוך, המחלקה לספרות, ללשון ולאמנויות, האוניברסיטה הפתוחה, דרך האוניברסיטה 1, רעננה, 4353701
huda_abo@yahoo.com

145 פתיחת שעריה של הספרות העברית לפני הספרות הערבית המתורגמת לא הביאה לביסוס מעמדה של הספרות הערבית בזירה העברית. יצירות אלה עדיין נתפסות בזירה העברית כמונחים של נחיתות תרבותית ואומנותית. אפשר להסביר את הסתירה בין הפתיחות בספרות העברית להדרתו של הערבי בהיררכייה ששקדה המדינה להבנות ולבסס באשר למעמדה של הזהות הערבית. לקריאה נרחבת ראו: אבו מוך (לעיל הערה 16), עמ' 22–29.